

Eesti parlamendi roll pärast liitumist Euroopa Liiduga

Tanel Kerikmäe (RiTo 4), Concordia Rahvusvahelise Ülikooli Eesti õigusteaduskonna prodekaan

Pärast Euroopa Liiduga liitumist taandub Eesti rahvaesinduse roll õigusloome kontekstis peamiselt probleemile, kuidas tagada õigusloomealane kontroll täidesaatva võimu üle, kes on riigi peaesindaja Euroopa tasemel toimivas otsustusprotsessis.

Tänapäeva situatsioon on kaasa toonud hulgaliselt doktriine, mille sisuks on suveräänsuse (sh parlamendi suveräänsuse) lahtimõtestamine, modifitseerimine, kohandamine. Ükskõik millisele kontseptsioonile Eesti Vabariik (lähitulevikus ei toetu, on õiguslikud realiteedid seotud üsna praktiliste küsimustega meie rahvaesinduse otsustusvõime kohta.

Euroskeptitsism on ammutanud jõudu tõsiasiast, et Euroopa Liidus (EL) on demokraatiavaegus

(vt <http://www.leeds.ac.uk/politics/politics/cbl22/int/deficit/ddeficit.htm>) seoses

Europarlamendi mittedomineeriva positsiooniga õigusloomes. Parlamentarismi tulevikku EL-is on püütud siduda eri suundadega, nt interparlamentaarne demokraatiaga, s.t Europarlamendi ja rahvusparlamentide tiheda seotusega (COSAC)¹. Rahva suveräänsuse realiseerimise ja demokraatia toimimise üle saab ja peab kontrolli teostama aga eelkõige rahvusparlament kui valijate ees otseselt vastutav institutsioon.

Riigikogu esimehe sõnavõtus hiljuti Tallinnas toimunud rahvusvahelisel konverentsil on püstitatud küsimused: missugune on parlamendi roll EL-i alaste otsuste õiguspärasuse tagamisel? mida peaks tegema Riigikogu kodanike kindlustunde suurendamiseks? (Savi 2001, 1). Järgnev arutelu püüab leida vastust küsimustele õigusloome konteksti kaudu.

Parlamendi Euroopa Komisjon

Rahvaesinduse roll pärast EL-iga liitumist taandub õigusloome kontekstis probleemile, kuidas tagada õigusloomealane kontroll täidesaatva võimu üle, kes on riigi peamine esindaja Euroopa tasemel toimivas otsustusprotsessis. Tuleb nõustuda Riigikogu esimehega, et "küsimus pole integratsiooni idee mahamatmises, kartuses, et meie suveräänsus saab olema haavatav, vaid pigem keskendumises selliste protseduuride väljatöötamisele, mis hajutaksid kahtlused demokraatia printsiipide võimaliku eiramise osas" (Savi 2001, 2). Võib väita, et suveräänsuse terviklikkus sõltub parlamendi töövõimest ja potentsiaalist.

Riigikogu Euroopa asjade (eri)komisjon on teinud täitevvõimuga head koostööd. Kuid nagu väidab komisjoni esimees, "kuuluvad selle liikmed ka alatiste komisjonide koosseisu, millest tingituna pole alati võimalik kiire etteteatamise puhul komisjoni liikmetel oma aega vastavalt planeerida. Komisjonide liikmetel ei ole olnud alati kerge välja selgitada ja esindada oma fraktsioonide seisukohti ühe või teise positsiooni suhtes" (Kelam 2001). Arvestades Euroopa asjade komisjoni olulist rolli, peaks tegutsema alaline komisjon, mille liikmeil lasuks kohustus esitada oma erakonna seisukohti ning kus jõutaks konsensusele valitsusele antava poliitilise mandaadi osas. Täpsustamist vajaks ka mandaadi siduvus. Siiani on meie parlamendi valitsusele antud mandaat tulenenud nn assotsiatsioonilepingust (vt Euroopa

Ühenduste ja nende liikmesriikide ning Eesti Vabariigi vaheline assotsieerumisleping (Euroopa leping), – RT II 1995, 22–27, 120), mille parlament ratifitseeris 1995. aastal.

Tavapäraselt ei ole parlamentide Euroopa komisjonide (nimetused varieeruvad) seisukohtadel juriidiline siduvus täpselt määratletud, v.a nt Austrias, kus föderaalvalitsus peab konsulteerima parlamendi Rahvusnõukoguga (*Nationalrat*). Samas on tegemist olulise ja tunnustatud poliitilise mõjuga, mille alused on kirjas konstitutsioonis. Nt Rootsis võib koostöö mittelaabumine viia vastava ministri tagasiastumiseni (Dahl 2000). Soome konstitutsioonis on ette nähtud ministri vastutus parlamendi ees. Riigikogu võiks tõsiselt kaaluda Euroopa asjade komisjoni ülesannete laiendamist ja täpsustamist liikmesriikide parlamentide töökorralduse näitel, et realiseerida demokraatiat tõhusalt toimiva kommunikatsioonistruktuurina.

Meie olukorras on mõistlik õppida EL-i riikide kogemustest. Kõige tõhusam rahvuslike huvide kaitsja EL-is on ilmselt Taani parlament. Kuigi Taani puhul on tegemist kuningriigiga, ei ole sel tähtsust antud probleemi esitamisel. Pärast 1973. aasta ühinemist seisnes ka Taani Kuningriigis probleem selles, et õigusloome raskuskese kaldus supranatsionaalse õiguse puhul valitsusele, kes on teadupärast Euroopa Liidu Ministrite Nõukogus suure otsustusvõimega. Tasakaal, mis on omane demokraatlikule õigusriigile, on saavutatud tänu parlamendi Euroopa komitee tegevusele.

Järjest kaalukama sõnaga Euroopa komitee koosneb proportsionaalselt kõigi peamiste poliitiliste parteide esindajatest. Komiteed võib pidada foorumiks, kus arutatakse kõigi parteide poliitika seost Euroopa Ühenduse regulatsiooniga (Rehof 1996). Muidugi on ka teised parlamendi komiteed seotud eurotemaatikaga (läbirääkimisi koordineerib nt välissuhete komitee), kuid rahvushuvide *lobby* üldises mõistes allub just Euroopa komitee otsustustele. Paika on pandud teatud reeglid – millist liiki ja missuguses vormis informatsiooni on valitsus kohustatud edastama komiteele. Vajalik on, et seda tehtaks võimalikult varajases staadiumis.

Komitee kaalukus väljendub tema tihedas töögraafikus – liikmed kohtuvad iga nädal, v.a augustis. Regulaarselt toimuvad koosolekud valitsuskabinetiga, kes informeerib komitee liikmeid olulistest küsimustest, mida on juba arutatud ministrite tasemel n-ö mitteametlikes vestlustes. Sellistel kohtumistel on kindel päevakord. Tavapäraselt teeb ettekande minister, kelle valitsemisalasse küsimus puutub, informeerides nii eelnõudest riigiülese Euroopa tasandil kui ka sellega kaasnenud läbirääkimistest. Minister võib puudutada ka sise- ja välispoliitilisi küsimusi, piiritledes seega täpsemalt valitsuse suulise mandaadi. Sellele järgnevad küsimused ja diskussioon, millest kokkuvõtte teeb koosoleku eesistuja. Mandaadi suhtes toimub hääletamine, mille tulemused on poliitiliselt siduvad. Edasiste läbirääkimiste mandaadist võib keelduda, kui parteide esindajad komitees hääletavad vastu nii, et esindavad parlamendi enamust. Seda ei juhtu küll eriti tihti.

Samas on sündmus oluline seetõttu, et annab kindlustunde ametnikele, kes osalevad läbirääkimisprotsessis eelnõu formeerumise ajal. Nii saadakse poliitiline hinnang oma tegevusele parlamendi esinduskojalt, s.o Euroopa komiteelt. Et vältida möödarääkimisi, peab vastutav minister tegema omapoolse kokkuvõtte kohtumisest ja kooskõlastama selle

Euroopa komiteega. Sellised kokkuvõtted aitavad kontrollida ministeeriumidele antud pädevuse piire. Veelgi enam, komitee liikmeil on õigus nõuda detailsemat kokkuvõtet, kui esitatu neid ei rahulda.

Välisministeerium saadab kõik Euroopa komisjoni ettepanekud jm olulised dokumendid (taani keeles) parlamendi Euroopa komitee sekretariaadile. Euroopa komisjon avaldab aeg-ajalt ka nn rohelisi ja valgeid raamatuid, mis sisaldavad ideid ja ettepanekuid mingis regulatsioonisfääris planeeritavate euronormide kohta, sh üleskutset vastukajale liikmesriikidest. Euroopa komitee ülesanne on välja töötada EL-ile saadetakse lõplik arvamus, mis toetub parlamendis läbi viidud debatile. Debatil raames kuulatakse ka mittevõimvalitsusorganisatsioonide arvamusi. Parlamenti võib kutsuda eksperte (sh EL-i institutsioonidest), kellele Euroopa komitee ja parlamendi asjassepuutuv alaline komitee võivad esitada täpsustavaid küsimusi.

Riigi õigusloome

Kui EL-i seadusandlust ei saa kohaldada muutmata kujul, on riigi seaduslooja ülesanne liidu sätete rakendamine ehk nende sisu kandmine riigi seadusandlusesse (Jääskinen 1996, 28). Kui valmiva eelnõu eesmärk on rakendada EL-i regulatsiooni, on oluline teada, millise õigusliku vormiga on tegu. Nii nt on määrused otsekohaldatavad ja (kui neis pole eraldi välja toodud nõuet) on keelatud vastu võtta eraldi riigisiseseid rakenduslikke õigusakte. Suurema õiguskindluse tagamiseks võiks määruse teksti lisada eelnõule, mis on seotud määruse regulatsioonialaga. See võimaldaks seaduseelnõu arutelul tõhusamalt analüüsida valmiva õigusakti võimalikke vastuolusid supranatsionaalse õigusega. Kasulik oleks ka eelnõu eri osade tähistamine märkustega, mis viitavad sellele, kuivõrd on tegemist ühenduse ainupädevuse, liikmesriigi pädevuse või nn segatud pädevusega. Omaette probleem on ühenduse ja riigi õiguse mõistete ja terminoloogia erinevus.

Alati ei ole võimalik vaadelda ühenduse õigust läbi ultrapositiivistliku prisma, mõnikord on vaja vaadata normi taha. Teatud põhimõtted, mis sisalduvad nn esimeses õiguses (asutamisleping ja seda muudavad ning täiendavad sätted), on olulised kogu euroõiguse ulatuses. Põhimõte, mis kehtib mitte ainult konkretiseeritud lepingulise nõude, vaid kogu õiguskorras kehtiva põhimõtte, on nt mittediskrimineerimiskohustus. See võimaldab põhimõtet rakendada mitte ainult konkreetsetes regulatsioonisfäärides, vaid igas õiguslikus situatsioonis, kus kedagi koheldakse ühenduse õiguse raames ebavõrdselt. Nii tuleb kogu rahvusliku õiguse sisu sõeluda läbi nimetatud põhimõtte. Nt diskrimineerimise keelustamine rahvuse alusel toob praktikas kaasa nõude vaadelda kriitiliselt seadusloome protsessi käigus, et kodanikuõigused laieneksid üldjuhul ka teiste EL-i liikmesriikide kodanikele. Kui seadustega nähakse ette piirangud, peavad need olema objektiivselt põhjendatud.

Teine laialdane doktrinaalne põhimõte ühenduse õiguses on ausa ja vaba konkurentsi põhimõte. Mitu põhimõtet on siin (Euroopa Kohtu) tuletatud ja nende absoluutsus normatiivsuse mõttes selgub nende realiseerimise võimalusest kõigi õigussubjektide poolt (Kerikmäe 2000, 106). Parlamendi roll rahvuslike huvide kaitsel tuleb siin esile eelkõige supranatsionaalse õiguse piiritlemisel ja sellega arvestamisel õigusloome teostamise kaudu. Arukas oleks kaasata parlamendi vastava komisjoni juurde õiguseksperthe, kelle ülesanne

võiks mh olla Euroopa Kohtu keerukamate otsuste ja eelotsuste analüüs, et ette aimata ühenduse õiguse õiguspoliitilisi suundumusi.

Ühenduse õigus nagu iga õiguskord sisaldab ka erandeid. Siin ei pea ma silmas mitte erandeid kui üleminekuperioodi ajutisi nähtusi, vaid asutamislepingusse sissekirjutatud võimalusi. Nt saab tuua kaupade vaba liikumise piirangud (asutamislepingu artikkel 30), tervisekaitse, julgeoleku, kõlbluse jms alusel. Järjest tähtsam on looduskeskkonna kaitsega seonduv. Parlamendi ülesanne on paindlikke võimalusi ära kasutades kaitsta liikmesriigi huve, arvestades Euroopa Kohtu tõlgendusi nimetatud piirangute ulatuse kohta. Mõnikord reguleerivad riigi õigus ja supranatsionaalne õigus samu sfääre. Olukord on keerukam, kui tegemist on ühenduse välistava ehk eksklusiivpädevusega. Üldiselt kehtib ühenduse õiguse ülimuslikkuse nõue, s.t kollisiooni puhul on siseõiguse säte tühine või tuleb vähemalt kohtumõistmise protsessis kõrvale jätta. Parlament peaks püüdma vältida olukorda, kus kohtunik on sunnitud ignoreerima Eesti seadusi, sest kehtiv ühenduse õigus pakub üksikisikule paremat kaitset. Selliseid kaasusi võib leida kahju hüvitamise alalt (nt kaasused 152/84 Marshall v Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority [1986] ECR 723; 14/83 Van Colson and Kamann v Land Nordrhein-Westfalen [1984] ECR 1891), kus tegemist ei olnud niivõrd riigisisese regulatsiooni vastuoluga, kuivõrd ühenduse õiguse parema kaitsega. Tihtipeale on siin tegemist ka Euroopa Kohtu laiendavate tõlgendustega ühenduse õiguse osas, mis jällegi sunnib liikmesriiki, sh parlamenti olema kursis juba eelnevate kohtulahendite ja eelotsustega. Teine keerukas juhtum on nn segatud pädevuse ala, mis avaldub nt konkurentsioiguses.

Ühenduse õiguse vormidest rääkides on seadusandjal kõige enam kokkupuudet direktiividega. Direktiivide puhul on tegemist kõige paindlikuma üleriigilise õigusliku vormiga, kus rakendusabinõude vormi ja valiku meetmed jäävad riigile (asutamislepingu art 249; end art 189). Kõigepealt tuleks identifitseerida harmoneerimistüüp, millest sõltub ka edasine rakendustegevus:

- minimaalne ühtlustamine: liikmesriigi õigusnormid võivad minna kaugemale, olla rangemad (tavaliselt tarbijakaitse ja looduskeskkonna õiguse alal);
- täielik ühtlustamine ehk unifitseerimine: liikmesriigi õigus peab täpselt järgima direktiivi eesmärke (tavaliselt kaupade vaba liikumise kaitstes ja kaupade tehniliste omaduste fikseerimisel);
- valikuline ühtlustamine: riigi õigus peab direktiivi kaudu kohustama vaid piiritletud subjekte (nt teatud suuruse ja tegevusvaldkonnaga ettevõtteid). (Kerikmäe 2000, 75).

Kuna direktiivid on omavahel tihti seotud, on oluline selgitada, kas konkreetse direktiivi rakendusmeetme väljatöötamine riivab ka teiste direktiivide kasutusala.

Järgnev direktiivide rakendusvabaduse näide on pärit Suurbritanniast. Lordide Koja EL-i komitee pädevuses on mitu EL-i tegevusega seotud ala. 1974. aastal Euroopa Ühenduste komiteena asutatud institutsioon hõlmab kuut alakomiteed:

- majandus- ja finantsasjad;
- energia, tööstus ja transport;

- ühine välis- ja julgeolekupoliitika;
- keskkond, põllumajandus, tervisekaitse ja tarbijakaitse;
- õigus ja institutsioonid;
- sotsiaalküsimused, haridus ja siseküsimused.

Need komiteed tegelevad aastas ligi 1000 dokumendiga (suurel osal juhtudest on tegemist formaalsusega). Komitee teeb ettekandeid, milles analüüsitakse ka vastuvõetud EÜ õigusaktide võimalikku mõju. Näiteks võib tuua ettekande diskrimineerimisdirektiivi kohta (2000/78/EC) 19. detsembrist 2000, milles avaldati arvamust, et direktiivi artikkel 13 on formuleeritud ettevaatamatult. Nimelt annab artikkel ühendusele võimaluse võtta meetmeid diskrimineerimise vastu ka juhul, kui diskrimineerimise aluseks on teised alused kui sugu või rahvus. Kuna selliseks aluseks saab olla ka religioon, siis tuntu muret just kirikute, hooldekodude, heategevusasutuste jms töösse sekkumise üle. Valitsusele edastati sõnum, et nimetatud organisatsioonid peavad asuma küll direktiivi rakendusalas, kuid erilise kaitse all.

Supranatsionaalne õigusloome

Liikmesriigi parlament peab ühenduse õiguse rakendamise kõrval kaitsma rahvuslikke huve ka selle õiguse formeerumise mõjutajana. Eriti oluliseks momendiks kujuneb praktikas ajafaktor. Näiteks on Saksamaa *Bundestag*'i EL-i asjade komitee vahendaja föderaalvalitsuse ja parlamendi vahel. Föderaalvalitsus on kohustatud andma *Bundestag*'ile võimaluse väljendada oma arvamust enne supranatsionaalses õigusloomeprotsessis osalemist. Valitsus on kohustatud parlamendi arvamuse mitte ainult ära kuulama, vaid sellest ka juhinduma. EL-i asjade komitee ülesanne on korraldada, et alati saaks antud parlamendi aramus. Aeg-ajalt on vaja teha kiireid otsuseid, sest ühenduse õigusloome on pidevalt toimuv protsess, mis ei pruugi arvestada rahvusparlamentide ajagraafiku iseärasustega. Samas peaks EL-i asjade arutamine olema võimalikult transparentne ning avalikkusele kättesaadav.

Soome konstitutsioon sisaldab sätteid, mis annavad parlamendile õiguse osaleda otsustamisprotsessis EL-i tasemel. Konstitutsioon nõuab valitsuselt informatsiooni edastamist parlamendile. Euroliidu asjad on arutusel mitmes parlamendi komitees, eriti nn suurkomitees, kuid ka välisasjade jt komiteedes. Suurkomitee peab tagama, et parlamendil oleks võimalus sõna sekka öelda EL-i õigusloomeprotsessis. Suurkomitee pädevuses on nn U-asjad, millega seoses töötatakse välja parlamendi vaated. U-asjad seonduvad ettepanekutega EL-i meetmeiks aladel, mis kuuluvad parlamendi pädevusse. Suurkomitee vaated on valitsusele poliitiliselt siduvad.

Tõhusalt organiseeritud näib olevat Prantsusmaa parlamendi õiguste kaitse. Siin on valitsusesindajail EL-is kohustus saata olulised dokumendid ja eelnõud koos vajalike soovitusetega parlamendi delegatsioonile. Delegatsioonil on suured õigused, kuid ka kohustus avaldada iga kuu valik EL-i dokumentidest, et anda parlamendisadaikuile ja komiteedele ülevaade sellest, kuidas kaitsakse rahvuslikke huve EL-i tasandil. Dokumendid avaldatakse koos lühianalüüsiga parlamendi informatsiooniettekannete raames ning jaotatakse nii valitsusele kui ka EL-i institutsioonidele. Seda võib vaadelda kui *lobby*-töö osa. Kahtlemata on sellise väga tundliku süsteemi puhul raske jätta kahe silma vahele otsused, mis võiksid minna vastuollu Prantsusmaa huvidega.

Rahvusvaheliste lepingute üle peetav kontroll

Ühenduse esmase õiguse puhul on sisuliselt tegemist välislepingutega. Seega jääb nende muutmisel liikmesriigi parlamendile sõnaõigus ning rahvaesindusel on ka vastutus EL-i tuleviku suhtes. Reguleeritakse ju EL-i õigussubjektsus jt tähtsad konstitutsioonilised küsimused asutamislepingut muutvate ja täiendavate lepingutega. Omaette küsimus on liikmesriigi poolt teiste liikmesriikide ja kolmandate riikidega sõlmitud välislepingute vastavus ühenduse õigusega. Kindlasti saab liikmesriigil kui rahvusvahelise õiguse subjektile olla kohustusi, mis ühenduse õigusesse ei puutu. Viimase ekspansiooni tõttu need võimalused vähenevad ning riik peab lähtuma eelkõige asutamislepingus *expressis verbis* sätestatud lojaalsusprintsipist (asutamislepingu art 10, end art 5). Parlamendi ülesanne on analüüsida juba sõlmitud välislepingute (Kerikmäe, Vallikivi 2000) ja sõlmitavate välislepingute vastavust Euroopa Ühenduse õigusele. Küsimus võib seisneda välislepingu tõlgendamises, kuid tõsise vastuolu ilmnedes võib tekkida vajadus ratifitseeritud välislepingu denonsseerida.

Parlamendi tegevuse piirid

Liikmesriigi parlament esindab otseselt oma valijate huve. Seejuures sõltub parlamendi suveräänsus samuti riigi suveräänsuse kontseptsiooni muutumisest ning seadusandja ettevaatamatu käitumine võib kaasa tuua riigi rahvusvahelise vastutuse, kuigi tema poolt vastuvõetud õigusakte Euroopa Kohus tühistada ei saa (Loveland 1996). Klassikaline näide on nn *Wood Case* (Komisjon v Belgia 77/69, 5 Mai, 1970 [1970] ECR 243), mille sisuks on järgmised asjaolud: Belgia seadustas imporditud puidu maksustamise ja Euroopa Komisjon leidis, et see tõi kaasa ühenduse õiguse rikkumise (kaupade vaba liikumise piiramine), millest teatati ka Belgia valitsusele. Viimane koostas uue seaduseelnõu, mis oli vastavuses ühenduse õigusega. Parlament ignoreeris uut eelnõu ning küsimus lükkus edasi järgmisele parlamendi koosseisule, mis samuti seaduse vastuvõtmisega ei kiirustanud. Euroopa Komisjon kaebas Belgia Euroopa Kohtusse. Tavapäraselt esindab rahvusvahelistes suhetes riiki valitsus – seega oli kohtuasjas Belgia valitsus, kes aga väitis, et nemad on teinud kõik võimaliku, et kaotada vastuolu riigi ja supranatsionaalse õiguse vahel. Belgia valitsus esines väitega, et nad ei saa vastutada Belgia parlamendi hooletuse eest. Euroopa Kohus deklareeris oma otsuses, et asutamisleping on siduv liikmesriikidele ja vastutuse selle rikkumise eest võib põhjustada ka riigiorgani tegu või tegevusetus ja seda isegi siis, kui tegemist on konstitutsiooniliselt sõltumatute institutsioonidega. See on vastavuses asutamislepingu art 10 (lojaalsusprintsip) *rousseau'*liku tõlgendusega. (Liikmes)riigina vaadeldakse nii täidesaatvat, õigustmõistvat kui ka seadusandlikku võimu.

Kokkuvõtteks võib öelda, et pärast EL-iga liitumist taandub rahvaesinduse roll õigusloome kontekstis probleemile, kuidas tagada õigusloomealane kontroll täidesaatva võimu üle, kes on riigi peamine esindaja Euroopa tasemel toimivas otsustusprotsessis. Parlamendi Euroopa asjade komisjoni tähtsat rolli arvestades peaks tegutsema alaline komisjon, mille liikmeil lasuks kohustus esitada oma erakonna seisukohti ning kus jõutaks konsensussele valitsusele antava poliitilise mandaadi osas. Täpsustamist vajaks ka sellise mandaadi siduvus. Samuti on oluline piiritleda parlamendi tegevussuunad supranatsionaalse õiguse rakendajana. Kui

ühenduse seadusandlust ei saa kohaldada muutmata kujul, on riigi seaduslooja ülesanne ühenduse sätete rakendamine ehk nende sisu riiklikku seadusandlusesse kandmine. Erilist tähelepanu tuleb pöörata direktiivide rakendamisvabaduse realiseerimisele. Samas on vaja välja töötada kommunikatsioonimehhanismid, mille abil mõjutada õigusloomet EL-i tasemel. Eesti parlament peab oma tegevuses arvestama suveräänsuse delegeeritust supranatsionaalsetele institutsioonidele, kuid tegutsema rahvuslike huvide kaitsjana.

Kasutatud kirjandus

Dahl, B. (2000). The Democratic Anchor – National Parliaments in the Policy-making Process of the European Union. At the Swedish–Estonian EU-seminar in Tallinn, November 2.

Jääskinen, N. (1996). Kohanemine euroopaliku seadusandlusega. Üldisi tähelepanekuid ja Soome kogemusi. Helsinki.

Kelam, T. (2001). Kaasettekanne Eesti eurointegratsiooni kui riiklikult tähtsa küsimuse arutelul Riigikogus 18. jaanuaril. http://www.riigikogu.ee/eak_kelam.html.

Kerikmäe, T. (2000). Euroopa Liit ja õigus. Tallinn: Õiguskirjastus.

Kerikmäe, T., Vallikivi, H. (2000). State Continuity in the Light of Estonian Treaties Concluded before World War II. – Juridica International V. Law Review University of Tartu.

Loveland, I. (1996). Constitutional Law. A Critical Introduction. London: Butterworths.

Rehof, L. A. (1996). The Danes, their Constitution and the International Community. Copenhagen: Gadjura.

Savi, T. (2001). Teel muutuvasse Euroopasse. Ettekanne konverentsil "Eesti ja Euroopa Liit: Eesti teel muutuvasse Euroopasse", Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 31. okt – 2. nov. <http://www.riigikogu.ee/uudis.html>.

Märkused

1 1989. a Pariisis rajatud COSAC-i – Conference of Community and European Affairs Committees – kohta vt <http://www.cosac.org/eng/next/index.html>.